

Сәкен СЕЙФУЛЛИН – 130

14 ҚЫРКҮЙЕК 2024 | СЕНБІ

Биыл Сәкен Сейфуллиннің 130 жылдығы, мерейлі мерекесі аталып өтіп жатыр. Сәкентану туралы ұзақ зерттеген ғалымдардың бірі Тұрсынбек Кәкішев екені даусыз. Сәкенді бүгешүгесіне дейін қалдырмай зерттегенін сәкентануға қосылған ғылыми еңбектерінен-ақ бағалауға болады. Бірақ біздің бүгінгі айтқымыз келіп отырған дүние – Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы хақында.

Гүлзина БЕКТАС

«ТАР ЖОЛ, ТАЙҒАҚ КЕШУДІ»

ТҮПНҰСҚАДАН ОҚИЫҚ

Сәкеннің «тар жол, тайғақ кешу» жылдары туралы аз жазылған жоқ. Тіпті, «Тар жол, тайғақ кешуі» туралы Тұрсынбек Кәкішұлы мен Күләш Ахметова романның тағдыры туралы арнайы зерттеу еңбектерінде жазып, әр жылғы шығарылымы мен ондағы өзгешеліктер туралы оң пікірлерін айтқанын білеміз.

Ғалым Күләш Ахметова біз роман туралы сауал қойғанымызда: «Кітап алғаш рет араб қарпімен 1927 жылы Қызылордада Ахмет Байтұрсынұлының шифрымен жарыққа шыққан. Онда Сәкен Алаш азаматтарының барлығын достары ретінде суреттерін береді. Өзі Ахмет Байтұрсынұлының қасында отырған. Бірінші шыққан басылым мен соңғы 1936 жылы шыққан басылымдардың арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Көркем шығармадағы тарихи шындық деген тақырыпта 1995 жылы кандидаттық диссертация қорғадым. Айтайын дегенім, «Тар жол, тайғақ кешуде» айтылатын Алаш азаматына қатысты тарихи фактілердің барлығын Сәкен «Қазақ» газеті мен «Сарыарқадан» алып отырған. Әрқайсысының уақытын, газеттің қай санынан алынғанын көрсетеді. Қазіргі «Тар жол, тайғақ кешуді» ең бірінші Сталинге домалақ арыз есебінде жазды дегеннің бәрі қиял. Мені өкіндіретіні – осындай өтірік, қате пікірлердің зерттеуші, ғалымдардың аузынан шығатыны» деген еді.

Сәкеннің ең алғашқы 1927 жылы шыққан романы Астана қаласындағы Сәкен Сейфуллин музейінде сақтаулы тұр. Алғашқы нұсқа да, кейінгі «өзгеріске» түскен жинақты да музейден көруге болады. 1927 жылғы кітап араб қарпімен басылған. Кейінгісі – латын әрпіне.

Бұл роман XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясы туралы жазылған энциклопедия десек те болады. Бұл роман алғашқы нұсқасынан кейін бірнеше рет басылды. Яғни, кейінгі басылымдарының көбі 1936 жылғы нұсқаны қайталағанын айтады ғалымдар. 1960, 1977 және 1988 жылғы нұсқаларын оқыған адам алғашқы 1927 жылғы нұсқадағы айырманың жер мен көктей екенін сезер еді. Ол неге толықтырылды болмаса, неге өзгеріске ұшырады деген сауалға соңыра қайта соғармыз. Романның бұрмалануының бірнеше себептерін алаштанушы Елдос Тоқтарбай да жазады. Ол: «Әуелгі сөз – аз-маз роман хақында бол-

сын. Бұл роман – сол кездегі қоғамдық – саяси өмірдің көркем шежіресі іспеттес тарихи тұрғыдан баяндалған мемуарлық шығарма. «Тар жол, тайғақ кешуді» алғашқы бөлімдері 1922 жылдан бастап «Қызыл Қазақстан» журналында жарық көрген. Романның негізгі сюжеті – сол уақыттағы қазақ даласында болған ірі саяси оқиғалар. Мысалы, Г. Львов пен А. Керенский басқарған Уақытша Үкімет, Алаш қайраткерлері құрған «Алашорда» ұлттық автономиясы, әртүрлі бағыттағы ұйымдардың құрылуы сияқты ірі тарихи оқиғалардың басы-қасында болған Сәкен Сейфуллин өзінің көргенін, білгенін тарихқа қалдыру үшін, Ұлы Қазан төңкерісінен бастап қағазға түсіріп, оны көлемді романға арқау етті. Роман сол мезетте-ақ, өз алдына жеке кітап болып басылып шығып, оқырманымен қауышты. Ол уақытта барлық Алаш қайраткерлерінің көзі тірі еді. Тек Нәзір Төрөқұлов қана осы романдағы оқиғаларға шүйлігіп, сынап-мінеп шу шығарған болатын. Роман желісінде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Айдархан Тұрлыбайұлы, Мұстафа Шоқай бастаған алаш азаматтары хақында автор өзінің ойын ашық айтқан еді. Осы аталған тізімдегілердің бірде бірі Сәкенге тірісінде «романындағы жазғандарың қате» деп тас атпаған», – дейді.

Алаштанушының айтуынша, қызыл қырғын басталған 1936-37 жылдары романды кінәлайтын-дардың қатары артқан секілді. Өйткені НКВД Алаш қайраткерлерін де, Сәкенді де аман қалдырмады. Ал роман «Алашорданың» ұлттық-территориялық автономиясының құрылуы және оның бағыт-бағдары жайында жазылған тұңғыш тарих дерек боп саналатыны сондықтан.

«Алашорда ісін қарастыра болсақ, бірінші болып Сәкеннің осы романын қолға аламыз. Себебі: Т.Кәкішұлының тәмсіліне салып айтсақ, роман – XX ғасырдың

де «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бірнеше сауал қойдық.

– Сәкеннің ең керемет еңбегі 1927 жылы араб қарпімен шыққан, араб қарпімен өзі жазған – «Тар жол, тайғақ кешу». Бұл кітаптың тағы бір ерекшелігі – «Қазақ» газеті, «Сарыарқа» журналдарында үзінді қылып жариялаған. Мәселен, Әлихан Бөкейханның Семейге келуін толығымен береді. Ал «Тар жол, тайғақ кешуді» 1936 жылы шыққан кітабында оның бәрін қылып тастаған. Оның редакторлары Сәбит Мұқановтар болды, алып тастаған – солар. Сол кезде Сәкеннің өзі тірі, бірақ кітабын өзгелер шығарады. Өзі тірі жүрген адамның кітабына құрастырушы, жауапты Сәбит Мұқанов болады. Өзін жолатпаған. Сәкеннің 1927 жылы шыққан кітабы – классика.

Олай дейтініміз – мен «Сәкен Сейфуллин – Совнарком төрағасы» деген кітап жаздым. Сол кітапқа біраз құжаттарды кіргіздім.

Оған 1937 жылы тағылған айыптың бірі: «Ахмет Байтұр-

қана фактіні көрсетеді. Ал екінші нұсқасында редакторлардан қосылған айыптаулар бар, соны көрсетеді, – дейді Марат Әбсеметов.

Ұзақ жылдар бойы Міржақып Дулатұлын зерттеген ғалымның сәкентануға қалай келгенін де сұрадық. Міржақып Дулатұлы – Алаш қайраткері. Сәкенді соңғы кезге дейін Алашқа қарсы деп айып тағып келдік. Әлі де солай бұрмалап, айтатындар көп. Оның бір дәлелі – «Тар жол, тайғақ кешу» романы деп айтып жүргендер де бар. Ал кітаптың қалай бұрмаланғаны белгілі.

«Мен Міржақыптан Сәкенге келуімнің бір себебі – сол Сейфуллин туған ауылда туып өстім. Сәкен Сейфуллиннің ұрпағы, немересі Сәкен Сейфуллин деген жігіт менің досым болды. Сәкеннің Мәжит деген інісі бар. Мәжиттен Орынбек, Орынбектен – Сәкен. Ерте кезден екеуіміз доспыз. Содан Мәжиттің әйелі Әмина апай Сейфулла – Сәкен қара шаңырағының келіні. Әмина апай – сол шаңырақтың ұйытқысы болған кісі. Сол Әмина апа мені көрген сайын: «Марат-ау, Ахметті, Міржақыпты жазып жатырсың, Сәкенді де жазбайсың ба?» деп жиі айтатын. Әмина апа Сәкенді «Төкен» деп атайтын. Бір күні келсем, Әмина апа қайтыс болыпты. Құран оқыдық. Сол күні апа түсіме кірді. Түсімде Әмина апа: «Марат, Тұрсынбек үйімізде тұрды, оқыды. Бірақ олар бір нәрсені айтпады. Соны мен айтып едім, тағы да айтамын. Осы жерде қоңыр үй бар, ішінде құжаттар бар. Сол жерден шығар», – деді. Оянып кеттім. Қоңыр үй дегені – Алматыдағы Абай 39, архив. Сол жерге барсам, құжаттары тұнып тұр. Біреуі жазбаған. Соны алып зерттеп, біраз архивтерді ақтарып, Орынборға да барып, Сәкен мұрасын зерттей басталдым», – дейді ғалым.

1927 жылы шыққан құнды кітапты музейге Әмина Сейфуллина 1994 жылдың 29 желтоқсанында өткізіпті. Музейдің архивінде өткізген күні, қолы қойылған папка тұр. Одан бері де отыз жыл өтіпті. Отыз жыл ішінде кітаптың алғашқы нұсқасы аударылмағанына таңдандық. 1936 жылғы нұсқасынан кейін де лито тарапынан «толықтыру» жұмыстары жүргенін білдік. Толықтыру жұмыстары жүргізілетін де себебі бар: социалистік идеологиялық саясат қырағылық танытып, «қайшымен» қырқып отырды. Ал ол цензура Алашорда автономиясын тарихта болмаған, құрылмаған етіп көрсетуге, қазақ оқымаған халық етіп ұғындыруға аянбай еңбек еткен. Жинақтың бұрмаланып, өзгеріп кетуінің басты себебі осы болса керек.

«Қазақты «қазақ» дейік, қатені түзейік» деген Сәкен Сейфуллиннің өз сөзімен айтқанда: «Тар жол, тайғақ кешуді» бұрмаланбаған нұсқасын қайта аударып, қатені түзеткеніміз абзал болар. Бұл енді тарихшы ғалымдардың еншісіндегі дүние болуға тиіс. Әйтпесе, тарихқа да, қайраткерге де обал жасаймыз. Тарих пен тарихи тұлғалар үнемі – ел назарында. Алаш пен Сәкенді бір-біріне қарсы қойып, саясаттың сойылсоғар тәсіліне айналдыру ұлтымызға опа бере қоймас. Тарихи әділдікті қаласақ, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуі» түпнұсқа калпында халыққа қайта оралуы қажет. Сонда желдің қай жақтан соққаны, кітаптың мың сан өзгертілуі және идеологиялық ұстанымдар айырмашылығы айқын көрінер еді. Бұл сәкентану ісіне қосылған үлкен олжа болары анық.

энциклопедиялық анықтамасы. Бүгінгі күні біз біле бермейтін көптеген Алаш қайраткерлерімен идеялас, ниеттес болған азаматтардың есімі мен бостандық жолындағы атқарған қызметін осы романдан кездестіруге болады. Әлі де болса Алаш қозғалысындағы белгісіз оқиғалар мен қозғалысқа белсене атсалысқан азаматтар жайында тың мәліметті осы роман аясынан іздеуге болады», – дейді Елдос Тоқтарбай.

Бұған дейін романның әрбір нұсқасын түпнұсқамен салыстырып, әлі күнге дейін текстологиялық тұрғыдан толық талдау жасалмағанын, осы олқылықтың орнын толтыру қажет екенін айтып, ғалымдар мәселе көтерген еді. Түпнұсқа музейде сақталғандықтан оны кириллицаға неге аудармағаны бізге жұмбақ. Бірақ романды ғалымдар текстологиялық талдау жасалынып жатқаны туралы бұған дейін жазылған. Ал нақты шығарманың өзі қайта аударылып басылмаған секілді. Осы себепті де Сәкен мұрасын жинақтап, ел-жұртқа танытып отырған Астанадағы Сәкен Сейфуллин музейіне арнайы бардық. Әрі музейдің директоры, тарих ғылымдарының докторы, сәкентанушы Марат Әбсеметовке

сынұлының шәкіртісін, «Тар жол, тайғақ кешуді» соның тапсырмасымен орындаған шығарсын» деген сұрақ қойылады. Себебі біз Алашорда жоқ десек, ондай партия жоқ, түк те болған жоқ, қазақ өзі жабайы халық болды. Сөйтсек, арасында оқығандары болған екен. Сол оқығандарын «Тар жол, тайғақ кешуде» көрсетті. Алашорданы көрсетті, сол партияны жариялады. «Сенін айыбың – сол» деп кінә таққан.

«Тар жол, тайғақ кешу» – беллетристика емес, роман емес, бұл – тарихи құжаткітап. Оны тарихшылар шығару керек. Бертін келе, бізде 3-4 жыл бұрын «Сыр сандық» сериясымен шықты. Бірақ ол жерде пыққанда комментарий білу керек. Бұл жерде тарихшылар тарихи оқиғаларға баға беруі керек, филологтар шығарды деген болмайды. Оның бәрін тәптіштеп зерттеген жөн. Мәселен, Ермұхан Бекмахановтың Кенесары туралы 1943 жылы шыққан монографиясы бар, керемет жазылған. Ал біз оқыған «Тар жол, тайғақ кешу» – 1936 жылы шыққан нұсқасы. Ол орысшаға да аударылды, бірақ көп басқа да дүниелер қосылып кетті. Себебі бірінші кітапта Сәкен Алашорданы айыптамайды, тек